



# ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ

XX ԴԱՐԻ ԵՎ  
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

ՍԱԹԵՆԻԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ



SATI VARDANYAN

# THE IMAGE OF JESUS CHRIST

IN THE 20th CENTURY AND  
CONTEMPORARY ART OF ARMENIA



**EDIT PRINT**  
Publishing House

2020

Ս Ա Թ Ե Ն Ի Կ Վ Ա Ր Դ Ա Ն Յ Ա Ն

# ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ

XX ԴԱՐԻ ԵՎ  
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ



ԷՂԻԹ ՊՐԻՆՏ  
հրատարակչություն  
2020



ՀՏԴ 73/76  
ԳՄԴ 85.1  
Վ 301

Գիրքը երաշխավորված է ԵՊՀ Պատմության  
ֆակուլտետի գիտական խորհրդի կողմից՝ 21.04.2015  
N° 9 նիստի արձանագրությամբ

Հրատարակվել է հեղինակի միջոցներով

**Սաթենիկ Վլադիմիրի Վարդանյան**

**Վ 301** Հիսուս Քրիստոսի կերպարը XX դարի և արդի  
հայ արվեստում / Ս. Վարդանյան.- Եր.: Էդիթ Պրինտ,  
2020.- 360 էջ:

ՀՏԴ 73/76  
ԳՄԴ 85.1

Գրքում ուսումնասիրված են XX դարի և արդի հայ  
արվեստում Կատարյալ Անձի՝ Հիսուս Քրիստոսի կեր-  
պարի մեկնաբանումները: Սույն աշխատությունը նվիրված  
է ժողովրդիս և առանձնապես՝ երիտասարդությանը:

ISBN 978-9939-75-452-9

© Վարդանյան Ս.  
© Էդիթ Պրինտ, 2020

# ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

|                                                               |     |
|---------------------------------------------------------------|-----|
| Մուտք .....                                                   | 9   |
| <b>Գ Լ ՈՒ Խ Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն</b>                                   |     |
| ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐՄԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ .....                    | 16  |
| Համաշխարհային արվեստում .....                                 | 17  |
| Հայ միջնադարյան և Նոր շրջանի արվեստում .....                  | 52  |
| <b>Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Կ Ր ՈՐ Դ</b>                                  |     |
| ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒՄԸ                          |     |
| 1900-1920-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏՈՒՄ .....                    | 74  |
| Կատարյալ Անճը Վարդգես Սուրենյանցի արվեստում .....             | 85  |
| Քրիստոսի կերպարը Եղիշե Թադևոսյանի արվեստում .....             | 124 |
| Գևորգ Բաշինջաղյանի Հիսուսը .....                              | 172 |
| Հիսուսի կերպարի արձարծումը Արշակ Ֆեթվաճյանի արվեստում .....   | 188 |
| Քրիստոսի կերպարը Հակոբ Գյուրջյանի արվեստում .....             | 202 |
| Երվանդ Քոչարի «Տեսիլքը» .....                                 | 226 |
| Եզրակացություններ .....                                       | 236 |
| <b>Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր ՈՐ Դ</b>                                    |     |
| «ԶՆՀԱԼԻՑ» ՄԻՆՉԵՎ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՆՈՐ                         |     |
| ԲԱՑԱՀԱՅՏՈՒՄՆԵՐԸ (ԱԼԲՈՄ) .....                                 | 238 |
| 1960-1980-ականներ .....                                       | 239 |
| Անկախ Հայաստանի ուղին .....                                   | 276 |
| Հայկ Ազարյանի ստեղծած Ամենակալ Քրիստոսը .....                 | 319 |
| THE IMAGE OF JESUS CHRIST IN THE 20 <sup>TH</sup> CENTURY AND |     |
| CONTEMPORARY ART OF ARMENIA. RESUME .....                     | 326 |
| Գրականության ցանկ և աղբյուրներ .....                          | 330 |
| List of the Used Literature and Resources                     |     |
| Հապավումների ցանկ .....                                       | 337 |
| List of Abbreviations                                         |     |
| Նկարների ցանկ .....                                           | 338 |
| List of Pictures                                              |     |



1. Ռոմեո Ջուլիակյան, «Գրիգոր Նարեկացի» մեդալ, ավերս, 1991  
Romeo Julhakyan "Grigor Narekatsi" medal, aversé

# ՆԱՐԵԿԱՅԻ

Մատյան Ողբերգության խ, Գ

Այս բոլոր սաստիկ անճողոպրելի փորձություններից  
Լոկ դու կարող ես փրկել, **Տե՛ր Հիսուս,**  
Եվ ամենամեղ հոգուս շնորհել հանգիստ ու անդորր.  
Ուստի և Նայի՛ր Դու, որ քաղցր ես բոլորի հանդեպ,  
Ինձ շրջափակող անզերծանելի այս վտանգներիս:  
Կենազեն խաչիդ սրով հաղթական  
Կտրատի՛ր վարմիս ցանցերը բոլոր,  
Որոնք ամենուստ պարապատել են մահապարտ գերուս.  
Տո՛ւր հանգստություն թյուր ընթացողիս ոտներին երեք.  
Քուժի՛ր հրատապ տոչորումը բորբ մահախեղդ սրտիս,  
Վանի՛ր դիվային ու չարահնար խռովքս հանցավոր.  
Չարի կենակցիս մթամած հոգու  
Անձկությունն անհույս հալածի՛ր անհետ.  
Յրի՛ր բռնակալ մեղքիս ծխամած թանձրությունն անլույս.  
Զնջի՛ր, կորցրո՛ւ զագիր, թխատիպ  
Ախտը կրքերիս ապականարար:  
Նորոգի՛ր մեծ ու հզորիդ անվան  
Պաշտելի փառքի լուսապատկերը պայծառ՝ հուզուս մեջ,  
Հզորացրո՛ւ փայլը շնորհիդ՝  
Հողազանգվածիս դիմազարդելու,  
Մտատեսությամբ օժտելու համար.  
**Սուրբ ճաճանչումով պարզի՛ր մեղսամած**  
**Այս մռայլն ու ինձ վայելչազարդի՛ր,**  
**Որ պատկերը Քո երևա իմ մեջ,**  
**Եվ աստվածային կենսատու անեղծ**  
**Երկնավոր լույսով ծածկի՛ր եռադեմ էությունն անձիս:**  
**Զի Դու ես միայն օրհնյալ Հորդ հետ՝ ի գովք Սուրբ Հոգուդ՝**  
**Հավիտյաններից հավիտյանս. ամեն:**

Թարգմ. Վազգեն Գևորգյանի,  
Երևան, «Սովետական գրող», 1979



2. «Մուտք Երուսաղեմ», Հեթում Բ արքայի Ճաշոց, 1286, Կիլիկիա, Երևան, Մատենադարան № 979  
 "Entry into Jerusalem", Palm-Sunday of King Hetum II, Cilicia, Yerevan, Matenadaran

Արդի հայ հասարակության մեջ նոսրացել է հզոր անձի՝ իմաստուն անհատի ներկայությունը: Տարիներ շարունակ մենք փորձեցինք գտնել դրա պատճառներն ու լուծումները, ուստի դիմեցինք կերպարվեստի ոլորտին, որն առավել տեսանելի ներկայացրեց իրողությունը: 2012 թվականին սա դարձավ մեր ատենախոսության թեման: Այժմ որոշ հավելումներով ներկայացնում ենք այն լայն հանրությանը:

«Կարևորն ու էականն այն է, որ հավաքը զորություն ունենա ներշնչելու և անհողորդորդ պահելու մեր մեջ վեհագույն ձգտումները, իդեալ՝ մի գաղափար, որ, նոր ժամանակների ծնունդ լինելով, կարող է փոխարինել այն ոգեշունչ և սրբազան փրամադրությունը, որ հնում հապուկ էր կրոնին»<sup>1</sup>:

Նիկողայոս Ադոնց

**XX** դարում առաջացած և արդի հայ իրականության մեջ արտացոլվող բազմաթիվ «կուռքերի», մեծ առաջնորդների, կեղծ իդեալների գոյությունը աղճատել էր մեր ազգի ձգտումը դեպի իրական իդեալ, արդարությանը հասնելու մեր դարավոր ճանապարհը խորհուրդորդվել էր դատարկության և ստի մթնոլորտում: Ուստի կենսականորեն անհրաժեշտ է գտնել բացարձակ անխտորելի անթերի իդեալ՝ մաքրելու, բյուրեղացնելու համար մեր ուղին: Եվ կրոնի, և՛ արվեստի, և՛ գիտական մտքի ժառանգությունն օգնեց բացահայտելու պարզ մի ճշմարտություն. **Հիսուս Քրիստոսի կերպարը մինչ օրս ներկայանում է որպես ամենադրական, առավելապես հզոր և կատարյալ էություն: Քրիստոսի կերպարը իր բոլոր բացարձակ էություններով, բացարձակ իմաստությամբ, որն է՝ գիտությունն ու իմացությունը, բացարձակ կամքով, որն է՝ ուժն ու իշխանությունը, և բացարձակ սիրով, որն է՝ սրբությունը, անգերազանցելի է մարդկության պատմության մեջ երբևէ գոյություն ունեցող անձերից<sup>2</sup>:**

XX դարը մուտք գործեց փիլիսոփայական բազմաբնույթ, իրարամերժ տեսություններով և քրիստոնեական կրոնի հանդեպ չվստահող վերաբերմունքով: Մտավորականների պատկերացումները հիմնականում շաղախված էին նյութապաշտական, ռացիոնալիստական, անգամ դիվապաշտական, հետո՝ էքզիստենցիալիստական միտումներով: Այս երևույթները դրսևորվում են մոդեռնիզմի արվեստում, որին հարող յուրաքանչյուր խմբավորում, յուրաքանչյուր անհատ փորձում էր յուրովի մեկնաբանել սեփական հավատքը, աշխարհընկալման իր «իդեալը»:

Միանգամայն այլ էր իրավիճակը տևականորեն պետականություն չունեցող միևնույն ժողովրդի երկու տարանջատ հատ-



<sup>1</sup> **Ադոնց Ն.** Հայոց եկեղեցու հազարվեցհարյուրամյակի նախօրեին //Հայաստանի ոսկեհանքը, Երևան, «Հայագիտակ», 2006, էջ 142:

<sup>2</sup> Համաձայն XX դարի ռուս խոշոր փիլիսոփա, դիցաբանագետ Ալեքսեյ Լոսևի՝ բացարձակ իրականության մեջ կատարյալ անձն օժտված է երեք հիմնական բացարձակ էություններով, տե՛ս **Лосев А. Ф.** Диалектика мифа. Дополнение к "диалектике мифа". Москва, "Мысль", 2001, с. 330-341.

**3.** Արտաշես Հովսեփյան, «Նիկողայոս Ադոնց», 1989, բազալտ, ք. Սիսիան Artashes Hovsepyan. "Nicholas Adontz", basalt, town of Sisian



# ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐՄԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ

«Նա բացվել էր այնպես, ինչպես կարելի էր Նրան տեսնել: Այդպես Նա բոլորին բացվեց: Նա բացվեց մեծերին՝ ինչպես մեծ, Նա բացվեց փոքրերին՝ ինչպես փոքր, Նա բացվեց հրեշտակին՝ ինչպես հրեշտակ և մարդուն՝ ինչպես մարդ: Որովհետև Նրա Բանը (Լոգոսը) ծածկված է բոլորից: Որոշ մարդիկ տեսել են Նրան՝ մրաժեղով, որ տեսնում են իրենք իրենց: Բայց երբ Նա բացվեց Իր աշակերտներին՝ փառքով, լեռան վրա, Նա փոքր չէր, Նա եղավ մեծ: Բայց Նա աշակերտներին էլ դարձրեց մեծ, որպեսզի նրանք կարողանան տեսնել Նրան՝ մեծին»:<sup>1</sup>

Փիլիպոս առաքյալ

<sup>1</sup> Ավետարան՝ ըստ Փիլիպոսի // Պարականոն Ավետարաններ (կազմ., թարգմն. Հարությունյան Հ.Խ.), Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2010, էջ 118, **Евангелие от Филиппа** // Апокрифы древних христиан: Исследование, тексты, комментарии / Редкол.: Окулов А.Ф.(предс.) и другие, Москва, «Мысль», 1989, с. 277.

## ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Քրիստոնեությունը շրջադարձային երևույթ էր մարդկության պատմության մեջ: Մարդեղացած Աստծո գաղափարով է պայմանավորված բազմաթիվ ազգերի հավատքի իմաստը, մարդկային իդեալի՝ բարու, իմաստության, ազատության մասին պատկերացումները: Հիսուսը ներշնչման անսպառ աղբյուր է բարոյականություն, ճշմարտություն, հավերժական գաղափարներ որոնող մարդու համար: Թվում է՝ Հիսուսի կերպարի շուրջ ծավալվող գիտական տեսությունները, փիլիսոփայական հետազոտությունները, գրական-գեղարվեստական գործերն սպառել են իրենց: Սակայն անհուն է բացարձակ երևույթի բացահայտման ճանապարհը. ամեն մի դարաշրջան իր համար գտնում է նոր հարցեր, նոր պատասխաններ, նոր բացահայտումներ:

Գրիգոր Նյուսացին IV դարում գրում է. «...Աստվածային գեղեցկությունը փայլում է ոչ թե ինչ-որ մարմնի շնորհիվ կամ գույների գրավչություն ունեցող կերպարի գեղեցկությամբ, այլ մտա-հայեցվում է անճառելի երանության մեջ, ինչպիսին որ է առաքինությունը»:<sup>2</sup>

Հիսուս Քրիստոսի կերպարի աստվածային գեղեցկությունը շուրջ 2000 տարի անփոփոխ է մնում իր կատարելության մեջ: Սակայն ամեն մի ազգ, ամեն մշակույթ, ամեն անհատ յուրովի է մեկնաբանում նրան: Այդ մեկնաբանությունները կարող են փաստացի նյութ հանդիսանալ՝ պարզելու, թե ինչպիսի հասարակություն է եղել տվյալ դարաշրջանում, ինչպես է այդ հասարակության մեջ արտացոլվել կատարյալ մարդու պատկերացումը, ինչքանով է մարդու հավատքը մոտե-

<sup>2</sup> Սբ Գրիգոր Նյուսացի, Տեսութիւն ի մարդոյ կազմութիւն, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2008, էջ 59: Այս նույն միտքը Գրիգոր Նյուսացուց ցիտում է Հովնան Դամասկացին VIII դարում, տե՛ս **Иоанн Дамаскин**. Три защитительных слова против отвергающих святые иконы //История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. т. 1, Античность. Средние века. Возрождение. Москва, Изд. Акад. Худ. СССР, 1962, с. 335. /թարգմ.՝ Ս.Վ./:



26. Քրիստոս, «Դեհիսիս» խճանկարի հատված, Կոստանդնուպոլսի Սբ Սոֆիայի տաճարի հարավային սրահ, XIII դ. 60-ականներ | Christ, fragment of "Deesis" mosaic in the southern hall of St. Sophia Church in Constantinople, 60s of XIII c.

Պատկերագրական տիպերի մեջ արտահայտվեցին Քրիստոսի կերպարի ընկալումները: Բյուզանդական գեղագիտական պատկերացումները ձևավորվեցին քրիստոնեական կրոնի գիտակցությամբ: Դարերի ընթացքում բյուզանդացի նկարիչները, պահպանելով հելլենիստական արվեստի սկզբունքները և նրբորեն վերափոխելով դրանք, կարողացան պատկերները մոտեցնել քրիստոնեական գաղափարներին:<sup>11</sup> Հունա-հռոմեական՝ անտիկ արտաքին գեղեցկության իդեալը փոխարինվեց հոգևոր կատարելության իդեալով, աղոթքի ինքնամոփվածությամբ, խոր հայեցողությամբ: Հիսուսի կերպարն օժտվում էր հոգևոր լույսով՝ ներքին իմաստով, Նրա գերակայող ուժը դառնում էր

իմաստության, սիրո, կարեկցանքի, երբեմն իշխանության, կենարար ուժի արտահայտություն<sup>12</sup> [նկ. 16-29]: Ընդ որում, այս պատկերների հարթապատկերային սկզբունքը և «հակադարձ հեռանկարը» ձևավորվում է ոչ թե իրականության տեսողական ընկալման վրա, այլ նախ և առաջ սիմվոլների՝ նշանների համակարգի, որը համապատասխանեցված է մտահայեցված կերպարին: Սրբապատկերներում կերպարները չեն գործում. նրանք առկա են իմաստավոր հավերժության մեջ:<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Տե՛ս **Лазарев В.** История византийской живописи. В 2-х томах, Москва, "Искусство", 1886.

<sup>12</sup> Տե՛ս **Попова О.** Образ Христа в византийском искусстве V-XIV веков // **Попова О.** Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы. Москва, "Северный паломник", 2006, с. 966.

<sup>13</sup> Տե՛ս **Мочалов Л.** Пространство мира и пространство картины: Очерки о языке живописи. Москва, "Советский художник", 1983, с. 70-96, **Раушенбах Б.** Пространственные построения в живописи. Москва, "Наука", 1980, с. 94.



74. Քառակող կոթող, IV-V դդ., Քասախի բազիլիկայի մոտ, Ապարան, լուսանկ. Սաթենիկ Վարդանյան  
The Four-sided Obelisk, IV-V c., near Kasakh Basilica, Aparan, Photo by Sati Vardanyan



75. Քառակող կոթող, V-VI դդ., Հառիճ, ՀՊԹ, Երևան  
The Four-sided Obelisk, Haritch, V-VI c., HMA, Yerevan

## ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՎ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

...Եթե կամիք Քրիստոսի Աստուծոյ ծառայել և սիրել զըպատուիրանս Նորա՝ զընոյն գիրս զորոց զանուանս ի սմա գրեալ է յուզեցէք, և յորժամ գտանէք՝ նոքա ցուցանեն զճշմարիտ ճանապարհն Աստուծոյ: Եւ վասն պարկերացն այսչափ ևեթ բաւական լիցին որ միտ ունին:

Վրթանես Քերթոզ<sup>36</sup>

Քրիստոնեությունը առաջինը պետական կրոն ընդունած հայերը ահավասիկ դեռ չէին գիտակցում, որ դարերի հողմերում ինքնության պահպանման միակ երաշխիքով՝ Քրիստոսի գոյությամբ պիտի զորեղանան: Եվ արդեն մեկ դար անց հայոց միտքը փայլատակեց հզոր անհատների բույլով՝ Մեսրոպ Մաշտոց, Սահակ Պարթև, Մովսես Խորենացի, Եղիշե, Դավիթ Անհաղթ, Անանիա Շիրակացի...

Արևելաքրիստոնեական մշակույթի կրող **հայկական միջնադարյան արվեստը** ձևավորվեց բյուզանդական պատկերագրության վերոնշյալ սկզբունքներով, ինչպես նաև քրիստոնեական կրոնի ազգային ընկալումներով: Հիսուսի պատկերը ի հայտ է գալիս վաղ միջնադարյան եկեղեցիների և հուշակոթողների՝ Հառիճի, Օձունի, Մրենի, Քասախի, Դվինի որմնաքանդակներում (VI-VII դդ.) [նկ. 74-75, 77]: Արուճի, Մրենի, Լմբատավանքի, Կոշի, Կարմրավորի (VII դ.) ավագ խորանների որմնանկարներում պատկերված է եղել Համբարձման տեսարանը՝ միավորված Եզեկիելի տեսիլքի կամ Օրենքներ տվող Աստծո հորինվածքի հետ [նկ. 76]:<sup>37</sup> Վաղ քրիստոնեական այս հուշարձանները առանձնանում են դասական արվեստի համամասնությունների պահպանմամբ, շարժունակությամբ, գույների հարուստ և ներդաշնակ համադրությամբ:

<sup>36</sup> Վրթանես Քերթոզ, Յաղագս Պատկերամարտաց, մեջբերված է՝ Ս. Տեր-Ներսեսյանի «VII դարի մի երկ, նվիրված պատկերների պաշտպանությանը» // Ս. Տեր-Ներսեսյան, Հայ արվեստը միջնադարում, ՀՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏ. Երևան, 1975, էջ 14:

<sup>37</sup> Տես Մաթևոսյան Կ. Արուճ, Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 47, **Акопян З. А.** Монументальная живопись Армении VII столетия в контексте восточнохристианской традиции, Актуальные проблемы теории и истории искусства: сб. науч. статей. Вып. VI, СПб., 2016. с. 133-142.



# ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՄԵԿՆԱ- ԲԱՆՈՒՄԸ 1900-1920- ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Այս ժողովուրդը, որ ապրած է հարյուր հազար Գողգոթաներ հարյուր հազար Հիսուսներու, այս ժողովուրդը ապրած չէ երբեք ներքին, բարոյական Գողգոթա մը: Ուշագրավ է կրոնական տագնապներու փնտռումներու պակասը մեր մեջ. ուշագրավ է նաև պակասը առաքելության և արիականության գիտակցության:<sup>1</sup>

Կոստան Զարյան,  
«Հայուն Հիսուսը» (1910-1922)

<sup>1</sup> Զարյան Կ. Հայուն Հիսուսը //Նավատոմար, (կազմեց՝ Խաչատրյան Յ.), Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 1999, էջ 86

## XX

դարասկզբի հայ ականավոր մտավորականները՝ կերպարվեստ արարող վարպետները, անդրադարձել են քրիստոնեական թեմատիկային, մասնավորապես Քրիստոսի կերպարին: Նրանց շարքում են Վարդգես Սուրենյանցը, Գևորգ Բաշինջաղյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Արշակ Ֆեթվաճյանը, Հակոբ Գյուրջյանը, Երվանդ Քոչարը և այլք: Այս նկարիչների արվեստում Հիսուս Քրիստոսի կերպարի գեղարվեստական արտացոլումները տվյալ ժամանակաշրջանի հայ հասարակության բարոյագիտական արժեքների հարազատ պատկերն են: Հայ նկարիչները, Հիսուսի կերպարը նորովի մեկնաբանելով՝ ձևավորել են եկեղեցական նոր արվեստ և նոր մոտեցում:

XX դարի առաջին քառորդի հայկական արվեստի զարգացումն ունի իր առանձնահատկությունները, նախ և առաջ՝ աշխարհագրական, քաղաքական մասնատվածությունը: Այսպիսով, հայկական արվեստը, մասնավորապես Քրիստոսի կերպարը, ստեղծվում էր Արևելյան Հայաստանի տարածքում, որը Ռուսաստանի ենթակայության տակ էր (այստեղ էր նաև Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը), Արևմտյան Հայաստանի տարածքում՝ Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող տարբեր հայաբնակ կենտրոններում և, վերջապես, հայկական գաղթօջախներում՝ Ռուսաստանի կայսրության քաղաքներում (Թիֆլիս, Ղրիմ, Լվով, Մոսկվա, Սանկտ Պետերբուրգ, Նոր Նախիջևան, Աստրախան, Արմավիր), Երուսաղեմում, Իրանում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում և այլուր: Քաղաքական-մշակութային տարբեր միջավայրերում գործող հայ արվեստագետներն իրենց արվեստում կրում էին տեղական մշակույթի ազդեցությունը, մյուս կողմից՝ անընդհատ շփման մեջ էին տարբեր երկրներում ապրող հայերի, գործող հայկական եկեղեցիների, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հետ:



**122.** Փարիզի կենտրոնում՝ Ժան Գուժոն փողոցում Սբ Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցին, 1904 | Armenian Cathedral of St. John the Baptist in the center of Paris on Jean-Goujon street



**123.** Փարիզի Սբ Հովհաննես Մկրտիչ հայկական եկեղեցու ավագ խորանի որմնանկարը: Գահակալ Քրիստոսի պատկերը ստեղծել է ֆրանսիացի նկարիչ Պաոլ Լեռոյը | Fresco of the senior altar of the Armenian Cathedral of St. John the Baptist in Paris. "The Enthroned Christ" is created by French painter Paul Leroy

Այդ իսկ պատճառով ազգային նկարագիրը միշտ առկա է նրանց արվեստում:

XX դարի առաջին քառորդում ստեղծված՝ Հիսուս Քրիստոսի պատկերով հաստոցային գեղանկարչության և քանդակագործության աշխատանքներ հայտնաբերվել են ՀԱՊ-ի ցուցասրահներում (Ե. Թադևոսյան, Հ. Գյուրջյան), մյուսները՝ գեղանկարի, քանդակի, գրաֆիկայի և հուշաձեռագրային ֆոնդերի պահոցներում: Հիսուսի պատկերով աշխատանքների մի մասը հայտնաբերել ենք Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տարբեր թանգարաններում, վանքի պահոցներում: Հետաքրքրություն են ներկայացնում Թիֆլիսի Սբ Աստվածածին (Սբ Գևորգ) հայկական եկեղեցու բացառիկ որմնանկարները՝ ստեղծված 1920-1924 թվականներին Գ. Բաշինջաղյանի<sup>45</sup> վրձնով: Որոշ աշխատանքների մասին տեղեկություն ենք քաղել տարբեր տարիներին հրատարակված գրքերում, կատալոգներում և մամուլում, նրանց մեջ զետեղված գրավոր վկայությունների, նկարների

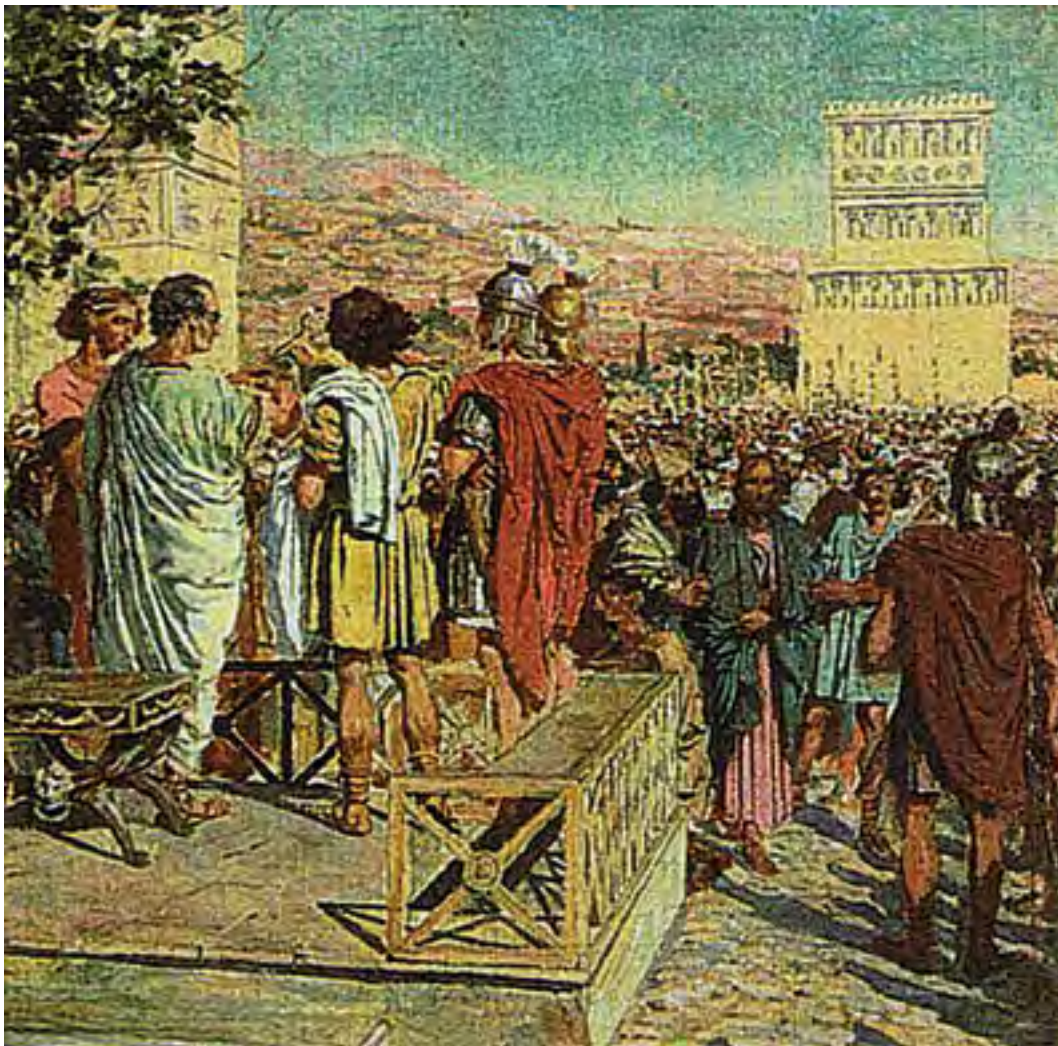
շնորհիվ, ինչպես նաև ՀԱՊ-ի հուշաձեռագրային ֆոնդում պահվող լուսանկարներից, նամակներից, հոդվածներից: Եղիշե Թադևոսյանի որոշ աշխատանքներ հայտնաբերվել են Մոսկվայի Տրետյակովյան պետական պատկերասրահում և Վ. Պոլենովի անվան թանգարան-ավանդատանը: Երևանում (մասնավոր հավաքածուում) է գտնվում Ե. Քոչարի «Տեսիլք» կտավը:

Մեր ուսումնասիրությունները հիմնականում վերաբերում են Արևելյան Հայաստանի, այժմ՝ Հայաստանի Հանրապետության թանգարաններում, եկեղեցիներում պահվող աշխատանքներին: Արևմտյան Հայաստանում և սփյուռքում գտնվող աշխատանքների մասին պատկերացում ենք կազմում առավելապես գրավոր աղբյուրների հիման վրա. այն հետազա որոնումների, գործողումների և հետազոտությունների ոլորտ է: Օրինակ՝ Իզմիր քաղաքից վաղամեռիկ հայ քանդակագործ Զարեհ Բեյուքյանի (1890-1917) «Խաղաղություն ամենքին» մարմարյա քանդակի վերատպությունից կարելի է կարծիք կազմել, որ եվրոպական (Վենետիկ) կրթություն

<sup>45</sup> Գ. Բաշինջաղյանի այս որմնանկարների մասին առաջին անգամ լուսաբանվել է մեր գիտական թեզում, 2012 թ.:



205. Ալեքսանդր Իվանով, «Հիսուսի դատապարտումը մահվան. Պիղատոսը լվանում է ձեռքերը», 1840-ականների վերջ - 1850-ականներ, թուղթ, ջրաներկ, իտալական մատիտ, 29,5x46,6, Մոսկվա, ՏՊ | Alexander Ivanov "The Condemnation of Jesus to Death: Pilate Washes His Hands", end of 1840s up to 1850s, paper, water colour, Italian pencil, Moscow, TG



206. Եղիշե Թադևոսյան, «Հիսուսի դատապարտումը մահվան. Պիղատոսը լվանում է ձեռքերը», էսքիզ, (Ալ. Իվանովի էսքիզի ազատ ոճի կրկնօրինակում), 1893, կտավ ստվարաթղթի վրա, յուղաներկ, 31x31,5, Պոլենովո, Վ. Դ. Պոլենովի անվ. թանգարան-ավանդատուն | Yeghishe Tadevosyan "The Condemnation of Jesus to Death: Pilate Washes His Hands", (free style reproduction of the sketch by Al. Ivanov), canvas, cardboard, oil painting, Polenovo, Museum-Reserve named after V. D. Polenov

**XX** դարի առաջին քառորդի հայ արվեստում Հիսուս Քրիստոսի կերպարի ուսումնասիրությունը մեզ բերում է հետևյալ եզրակացությունների.

1. Հիսուս Քրիստոսի բացարձակ կերպարը յուրաքանչյուր մշակույթ, ամեն ազգ ու անհատ պատկերել է յուրովի: Այդ պատկերները տվյալ ժամանակաշրջանի բարոյահոգեբանական, ինչպես նաև գեղագիտական ընկալումների համակարգում գոյություն ունեցող ձևի ու բովանդակության նկարագիրն են: Հանդիսանալով բոլոր դարերի համար կատարյալ էություն՝ Քրիստոսի կերպարը գեղարվեստական ստեղծագործություններում ներկայանում է իր ժամանակի առավելագույն հզոր, մաքսիմալ դրական հատկանիշներով: Աշխատանքի առաջին գլխի եզրակացությունն այն է, որ Քրիստոսի կերպարի գեղարվեստական մարմնավորումը անցել է երկար ուղի՝ սրբապատկերից դեպի իրապաշտական նկար:

2. Հոգևոր կատարելությամբ, աղոթքի ինքնամոխիվածությամբ, խոր հայեցողությամբ է համակված Հիսուսի կերպարը բյուզանդական արվեստում. այն հիմք դարձավ քրիստոնեական ամբողջ մշակույթի համար: Այդ արվեստի պատկերագրական ու ոճական սկզբունքները ձևավորվեցին ոչ թե իրականության տեսողական ընկալման վրա, այլ նախ և առաջ սիմվոլների՝ նշանների համակարգի, որը համապատասխանեցված էր մտահայեցված կերպարին: Սրբապատկերներում կերպարները չեն գործում. նրանք առկա են իմաստավոր հավերժության մեջ:

3. Վերածննդի շրջանում պատկերագրության կանոնավոր ձևերը նահանջում են՝ իրենց տեղը զիջելով Քրիստոսի կերպարի մարդկային բնույթի շեշտադրմանը: Այդ իսկ պատճառով կերպարվեստի հիմնական առարկան դառնում է մարդը, նրա մարմնի անատոմիական կառուցվածքը, որը պատկերվում է պատրանքային «գծային» հեռանկար ունեցող միջավայրում: Քրիստոսի կերպարի ազատ մեկնաբանման՝ դիտողականության վրա հենված՝ իրապաշտական այս միտումները հետագա դարերում ավելի են ամրապնդվում:

4. Քրիստոսի կերպարի անհատականացման միտումը (Դ. Շտրաուս, Է. Ռենան) իր զարգացումն է ստանում XIX դարի երկրորդ կեսի արվեստում, ուր Փրկիչը ներկայանում է իբրև հոգևոր քարոզիչ, պատմական անձ կամ ժամանակակից մտավորական, իբրև վավերական մի կերպար: Ժամանակակից մարդու առջև ծառացած խնդիրները նշյալ դարի նկարիչները տեսնում էին ավետարանական ազնվագույն կերպարն իրական կյանքում, ապա իրապաշտական արվեստում մարմնավորելու մեջ: Այս միտումների անմիջական կրողը դարձավ XIX դարի ռուսական կերպարվեստը: Իսկ XX դարը, ինչպես ոչ մի դար, փորձության էր ենթարկվել իր անաստվածությամբ և Քրիստոսին դավաճանությամբ: Այդուհանդերձ, XX դարի էքսպրեսիոնիզմի, կուբիզմի, սյուրռեալիզմի և

մյուս՝ բացարձակ աշխարհիկ բնույթ կրող ուղղությունների ներկայացուցիչներին հետաքրքրել է Հիսուսի կերպարը: Յուրաքանչյուր նկարչի կերպար ոչ մի կապ չունի նախորդ ավանդույթի հետ, կարծես ամեն մի արվեստագետ փորձում էր ունենալ իր Քրիստոսին:

5. XIX դարի վերջի և հաջորդ դարասկզբի արվեստի նոր միտումներից բնականոն ազդվեցին նաև եվրոպայում ու Ռուսաստանում կրթություն ստացած հայազգի արվեստագետները: Պետականությունից զրկված Հայոց աշխարհի մասնատվածության, Թուրքիայի հայաջինջ և Ռուսաստանի գաղութատիրական ճնշման, դարասկզբի գաղափարական տարբեր հոսանքների առկայության պայմաններում անգամ Հիսուս Քրիստոսի կերպարը շարունակում էր ապրել հայության մեջ: Մի կողմից եկեղեցու պատվերով, մյուս կողմից ժամանակի և խղճի թելադրանքով XX դարի առաջին քառորդում ականավոր հայ վարպետներն անդրադարձել են Քրիստոսի կերպարին՝ վերջինիս տալով նոր մեկնաբանություններ ու ձևավորելով եկեղեցական նոր արվեստ: Վարդգես Սուրենյանցի, Գևորգ Բաշինջաղյանի, Եղիշե Թադևոսյանի, Արշակ Ֆեթվաճյանի, Հակոբ Գյուրջյանի ու Երվանդ Քոչարի արվեստում տեղ գտած Քրիստոսի կերպարի գեղարվեստական արտացոլումները տվյալ ժամանակաշրջանի հայ հասարակության բարոյագիտական արժեքների հարազատ պատկերներն են: XX դարի հայ նկարիչների ստեղծագործությունները բնավ չեն շարունակում հայ միջնադարյան և Նոր շրջանի Քրիստոսի պատկերման ավանդույթները, բայց եվրոպական նոր արվեստի ազդեցությամբ ստեղծված նրանց աշխատանքները առանձնանում են իրենց հայկական, ազգային բնույթով, առանձնահատուկ մոտեցմամբ: Հայ նկարիչները գեղանկարչություն բերեցին սեփական աշխարհը, այն է՝ գեղարվեստական թարմ արտահայտչամիջոցների, գույնի, հորինվածքի նոր հնարքների կիրառումներ: Այս շրջանի Քրիստոսի կերպարում հիմնականում կարելի է տեսնել ավետարանական իրադարձությունը պատմական իրականությանը համապատասխանեցնելը, իսկ Հիսուսի կյանքի հետ կապված դիպաշարերում՝ օրհասական խնդիրներ հնչեցնելը: Քրիստոսի կերպարը վերոհիշյալ նկարիչների կտավներում պարունակում է կենսափորձի, դիտողականության վրա հենված մոտեցում, երբեմն ժամանակակից մարդկանց կամ նույնիսկ սեփական կերպարի նույնականացում: Քրիստոսի կերպարը ներկայանում է ակադեմիական, իրապաշտական, որոշ դեպքերում՝ իմպրեսիոնիստական ուղղությունների համակարգում: Ժամանակաշրջանի պահանջարկը թելադրում էր երբեմն ստեղծել դյուրընկալելի՝ սալոնային արվեստին բնորոշ սրբանկարներ (Սուրենյանց, Ֆեթվաճյան, Բաշինջաղյան), թեպետ նկարների որակն այս դեպքում ամենևին չի տուժում: Նույն շրջանի եվրոպական մշակույթի նոր միտումները ևս յուրացվում էին նրանցից շատերի կողմից: Եվրոպական ու ռուսական արվեստում տարածված խորհրդապաշտական բնույթի աշխատանք է Ե. Թադևոսյանի

«Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլը»: Կա նաև կերպարի մեկնաբանման առավել մոդեռնիստական՝ XX դարի նոր հայացքներով տողորված, միանգամայն կրոնամերժ մոտեցում Քրիստոսի կերպարին, մասնավորապես Հ. Գյուրջյանի և Ե. Քոչարի արվեստում:

6. Վարդգես Սուրենյանցը ոչ միայն զգայուն էր հոգևոր աշխարհի հանդեպ, այլև հնարավորություն ուներ այդ աշխարհի պատկերներն արտահայտել նոր՝ իրական կերպարներով, նոր միջոցներով: Նրա Քրիստոսը ներառում է իր ժամանակաշրջանի, իր ազգի գաղափարախոսությունը և անձնավորված է կոնկրետ անհատական կերպարի տեսքով: Թեև որոշ ստեղծագործություններ կրում են պատվիրատուի պահանջարկից բխող վիպագրական մոտեցում, այնուամենայնիվ պահպանում են սրբանկարների հատուկ հոգևոր իմաստությունը: Այսօր հայտնի են Սուրենյանցի՝ Քրիստոսին նվիրված 6 ստեղծագործություններ, ինչպես նաև երկու էսքիզներ՝ ստեղծված 1917 թվականին Յալթայի հայկական եկեղեցու որմնանկարների համար:

7. Եղիշե Թադևոսյանի՝ Քրիստոսի կերպարին անդրադառնալու գլխավոր ազդակը, անտարակույս, ռուս տաղանդաշատ նկարչի՝ Վասիլի Պոլենովի՝ Հիսուսի կերպարի ուսումնասիրությամբ ու յուրովի մեկնաբանմամբ տևական հետաքրքրությունն էր և ազգությամբ հայ իր շնորհալի աշակերտին այդ կերպարի ստեղծման կարևոր գործին մասնակից դարձնելը: Ծագումով էջմիածնեցի հայրենասեր հայ նկարիչը ջանում էր ժամանակի ամենաառաջադեմ միտումները ներմուծել հայրենի մշակույթ՝ քաջ գիտակցելով գեղեցկության ակունքների, բարոյական արժեքների ու անհատական կերպարների ստեղծման կարևորությունը հայոց կյանքում: Նա կարողացավ ստեղծել գեղարվեստական իր լեզուն, կերպարներին բնութագրելու իր կերպը, գույնի և լույսի նրբաճաշակ զգացողությունը:

8. Հիսուս Քրիստոսի կերպարի իրապաշտական մեկնաբանումը արտացոլվել է նաև Գևորգ Բաշինջաղյանի մի քանի աշխատանքներում: Դրանց շարքում են վերջերս հայտնաբերված «Գեթսեմանիի աղոթքի» երկու տարբերակները և Թիֆլիսի Սբ Աստվածածին եկեղեցու որմնանկարները: Բաշինջաղյանի ակադեմիական հորինվածքներում բնությունը կարծես Քրիստոսի վեի կյանքի մասնակիցն է: Բնության, մարդու և հավատքի փոխառնչության խնդիրները Բաշինջաղյանի արվեստում մեկ անգամ ևս շեշտում են նկարչի հակվածությունը ռուսական արվեստի ավանդույթներին:

9. Իրենց մեկնաբանմամբ՝ Արշակ Ֆեթվաճյանի Հիսուս Քրիստոսի կերպարով 4 գեղանկարչական կտավները և 1 մեծ ու մոտ 40 փոքր էսքիզային մատիտանկարները հարկ է բաժանել երկու մասի՝ ռուսական և ամերիկյան շրջանների: Ավետարանական իրադարձությունները վավերական պատկերելու եղանակը համախմբում է Ֆեթվաճյանին XIX դարի ռեանյան գաղափարախոսությամբ վարակված եվրոպացի, ռուս և հայ նկարիչների հետ: Այս շրջանում Ֆեթվաճյանի ստեղծած Հիսուսի կերպարները թեպետ վավերական են, համոզիչ, անատոմիապես ամուր կառուց-

վածքով, սակայն չեն արտահայտում նկարչի ապրած դարաշրջանի իրատապ հարցերը, դրանով իսկ կրում են պատվեր հանդիսացող վերացական գաղափար:

10. Հակոբ Գյուրջյանի «Քրիստոսի գլուխը» (մոտ 1914 թ.) ոչ միայն օտար է հայկական միջնադարյան որմնաքանդակների հանդարտ, խոհեմ, խորհրդապաշտական «Ամենափրկիչ» պատկերագրությանը, այլև առանձնանում է համաշխարհային կերպարվեստում երբևէ պատկերված Հիսուսի կերպարից: Այն ստեղծված է հզոր, արտահայտիչ դիմապատկեր ներկայացնելու միտումով: Գյուրջյանը միաժամանակ ներկայացրել է կերպարվեստի առջև դրված նոր խնդիրներ. այդ շրջանի քանդակագործության մեջ արդիական մոնումենտալիզմի և դեկորատիվիզմի ներգործությունը: Ողբի, տխրության, մահվան տրամադրությամբ են տողորված 1920-30-ական թվականներին Գյուրջյանի ստեղծած մահարձանները և նրանց համար էսքիզներ հանդիսացող կուբիստական բնույթի էսքիզները:

11. Խոր հավատքով ներշնչված միջնադարյան սրբապատկերների արարման ավանդույթի խզումը, որն սկիզբ առավ Վերածննդի դարաշրջանում և արդեն XIX դարում ներկայացավ իրապաշտական գեղանկարչությամբ, կարծես իր նպատակակետին հասավ XX դարի կուբիստապոփոփոստական մտածելակերպի միջավայրում: Քրիստոսի կերպարը ենթարկվեց հոգեվերլուծական փորձության և գեղանկարչական նոր միջոցների ու ձևերի կիրառման, ինչն արտացոլվեց Երվանդ Քոչարի «Տեսիլք. Քրիստոսն ու Մարիամ Մագդաղենացին» նկարում (1924 թ.):

12. XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին կերպարվեստում ռեալիզացվում էին էմպիրիկ մտածողության վրա հենված ավետարանական իրադարձությունների անհատական վերապրումները: Ուսումնասիրելով XX դարի առաջին քառորդի հայոց պատմությունը, հայ մտավորականների կյանքը, նրանց հայացքները՝ պարզ է դառնում, որ Քրիստոսի կերպարում հայ նկարիչներն ու քանդակագործներն արտահայտել են հայ մարդու, հայ մտավորականի, երբեմն նույնիսկ սեփական ես-ի էությունը: Մեր առջև ոչ թե միջնադարյան, այլ XX դարի Քրիստոսն է՝ երբեմն անտեսված, երբեմն մոռացված, բայց հավերժ գթացող ու արդարամիտ: Այս սրբանկարները նոր խոսք էին հայ հոգևոր մշակույթի միջավայրում: Անհատականացնելով, նորացնելով Հիսուսի կերպարը՝ նկարիչները փորձել են իրենց հայրենակիցներին հարազատ պահել հավատքի վեհագույն ձգտումներին:

XX դարում ևս բազմաթիվ արվեստագետներ կրկին փորձում էին նոր հայացք գցել, տեսնել, հասկանալ Քրիստոսի իդեալական կերպարը: Նայելով այդ բոլոր՝ իրար չնմանվող կերպարներին՝ հասկանալի է դառնում դարաշրջանի իրարամերժ գաղափարախոսության, հավատքի մասնատվածության, երբեմն հոռետեսության, երբեմն ինքնախաբեության միտումները: Կարևորն այն է, որ նրանք բոլորը ներկայացրել են միակ կատարյալ Անձին և փորձել են հասկանալ կամ մոտենալ, կամ նմանվել, կամ հաղթահարել սեփական անկատարելությունը: Բացարձակ Անձին ձգտելը մեր բնականոն կեցությունն է՝ կամքով, իմաստությամբ, սիրով համակված կյանքի բանաձևը:

360. Զիլմա Մադերա,  
Արա Հարությունյան,  
«Եղբայրության ձեռքեր», 1965,  
մարմար, Երևան, շրջանաձև  
պուրակ  
Jilma Madera, Ara Harutyunyan  
"Hands of Friendship", marble,  
Yerevan, Circle Park

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ե Ր Ր ՈՐ Դ

# «ՁՆՀԱԼԻՑ» ՄԻՆՉԵՎ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՆՈՐ ԲԱՑԱՀԱՅ- ՏՈՒՄՆԵՐԸ Ա Լ Բ Ո Մ

Դեռևս 1963 թվականին Իտալիայի Կարարա քաղաքի քաղաքապետ Ֆիլիպո Մարտինելին իր նամակում Երևանի իր գործընկերոջը՝ Գրիգոր Հասրաթյանին, հայտնում է, որ Կարարայի մարմարյա երկու ձեռքերը ինքը գնացքով ուղարկում է Հայաստան՝ ի նշան երկու քաղաքների եղբայրության: Հասնելով Երևան, քանդակագործ Արա Հարությունյանի միջամտությամբ, ձեռքերը նոր հորինվածք ստացան և տեղադրվեցին Երևանի օղակաձև զբոսայգում: Այդ նրբագույն կոթողի հանդիսավոր բացումը մեծ շուքով տեղի ունեցավ 1965-ին:<sup>\*</sup> Տասնամյակներ անց հայտնի դարձավ, որ այս ձեռքերը Քրիստոսի հանրահռչակ քանդակի ձեռքերն են, և տարիներ շարունակ իրենց ձյունաճերմակ ներկայությամբ պահպանել են մեր քաղաքի բարությունը: Իրականում, սրանք Հավանայի (Կուբա) 20 մետրանոց Քրիստոսի արձանի (1958) ձեռքերի կրկնօրինակներն են, որոնք նույն Կարարայում ստեղծել էր կին քանդակագործ Զիլմա Մադերան [նկ. 68, 360]:

<sup>\*</sup> Տե՛ս Հայկազուն Գրիգորյան Ա, «Բարեկամության ձեռքեր»: Ինչպես Հավանայի Քրիստոսի ձեռքերը Կարարայով հասան Երևան // "Երևան" N 4(5), 2012, էջ 50:

## 1960-1980-ԱԿԱՆՆԵՐ

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Հայաստանում, սկսած 1920-ականներից, գնալով նվազում ու գրեթե ավարտվում է Քրիստոսի պատկերման ավանդույթը, հանգամանք, որից, բարեբախտաբար, զերծ է մնում սփյուռքը:

Խորհրդային Հայաստանում Հիսուսի կերպարը հայտնվում է միայն կոմունիստական «կուռքերի» հաղթահարումից հետո, երբ 1950-1960-ականների խրուշչովյան «ծնհալը» հասնում է Հայաստան: Այս շրջանում մեր մշակույթում առաջանում են նոր միտումներ, գեղարվեստական նոր թեմաներ ու արտահայտչամիջոցներ: Սկզբնավորվում են ազգային ինքնագիտակցության, ավանդությունների, պատմության չլուծված խնդիրների արծարծումները: Գրականության և գրականագիտության մեջ տեսնում ենք համարձակ գաղափարների ներխուժում՝ Դերենիկ Դեմիրճյան, Գուրգեն Մահարի, Հովհաննես Շիրազ, Պարոյր Սևակ, Հրաչյա Քոչար, Խաչիկ Դաշտենց, Սերո Խանզադյան, Համո Սահյան, Մուշեղ Գալշոյան, Հրանտ Մաթևոսյան... Հայ արվեստում նկատվում է ստեղծագործող անհատի գեղարվեստական ինքնատիպ մտածողության ձևավորում: Նկարիչների աշխատանքներում սուբյեկտիվ ընկալումներն ու նրանց գունապլաստիկական յուրատեսակ արտահայտումը պայմանավորված էին այս շրջանում խորհրդային քաղաքականության և մշակույթի մեջ մի շարք փոփոխություններով ու նոր իրադարձություններով: Երկաթյա վարագույրի մասնակի փլուզումը, մեր երկրի ղեկավար անձանց հայրենանվեր առաքելությունը (Անտոն Քոչինյան, Յակով Զարոբյան, Գրիգոր Հասրաթյան, Կարեն Դեմիրճյան), արդյունաբերության և գրեթե բոլոր ոլորտների առաջընթացը ստեղծեցին արգասավոր հող մշակույթի առավել ազատ, համարձակ դրսևորման համար: Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիրի ստեղծումը



## ՀԱՅԿ ԱԶԱՐՅԱՆԻ ՄՏԵՂԾԱԾ ԱՄԵՆԱԿԱԼ ՔՐԻՍՏՈՍԸ

Ավանդույթ և արդիականություն

Վերջին տարիների հայկական եկեղեցաշինության մեջ Աբովյան քաղաքի նորակառույց Սբ Հովհաննես Մկրտիչ տաճարն առանձնանում է իր ճարտարապետական լուծումներով, քանդակագարդ շքեղ հորինվածքներով և հանդիսավորությամբ: Ուշագրավ են հատկապես այս կառույցի ներքին տարածքը զարդարող՝ Հայկ Ազարյանի ստեղծած որմնանկարները և առանձնապես գմբեթի Ամենակալ Քրիստոսի վեհաշուք պատկերը: Ինչքանով է արդիական, և ինչով է կարևորվում այս պատկերը հայ իրականության մեջ:

Հայկ սարկավագն արվեստում առաջին քայլերը հոր՝ Աբրահամ Ազարյանի արվեստանոցում է արել, բայց որպես սրբանկարիչ ձևավորվել է Ռումինիայի Ուղղափառ եկեղեցու Պատրիարքարանին կից գործող սրբանկարչության դպրոցում, ուր սրբանկարչության մեջ վարպետանալու նպատակով մեկնել է Վազգեն Ա Հայրապետի տնօրինությամբ՝ անավարտ թողնելով Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանում ուսումնառությունը: Այնուհետև Գարեգին Ա Հայրապետի տնօրինությամբ ընդունվել և ավարտել է Բուխարեստի համալսարանի Աստվածաբանության

517. **Հայկ Ազարյան**, «Ամենակալ Քրիստոս», Աբովյան քաղաքի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, 2013, բարձրությունը՝ 37 մ, պարագիծը՝ 20 մ  
**Haik Azarian**, "Christ Pantocrator", Church of St John the Baptist, Abovyan, 2013 (height 37 m, diameter 20 m)



518. Հայկ Ազարյանը Բուխարեստի Սբ Պողոս-Պետրոս ուղղափառ եկեղեցում աշխատելիս | Hayk Azaryan while working at St. Paul and Peter Orthodox Church in Bucharest

519. Հայկ Ազարյան, «Ամենակալ Քրիստոս», Արովյան քաղաքի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, 2013, հատված | Haik Azarian, "Christ Pantocrator", Church of St. John the Baptist, Abovyan, fragment

Ֆակուլտետի ռեստավրացիայի բաժինը և այսօր ծառայում է Բուխարեստի Հայկական եկեղեցում: Պետք է նշել նաև, որ նկարիչը առաջնորդվել է արևելաքրիստոնեական գեղարվեստական ոճով, տեխնիկատեխնոլոգիայով՝ դրա հետ մեկտեղ համադրելով ժամանակակից որմնանկարչության մեջ օգտագործվող միջոցները, օրինակ՝ որմնանկարչության համար նախատեսված իտալական մոնումենտալ թիթեղյա ոսկին:

Ըստ քրիստոնեական պատկերագրության՝ «Քրիստոս Պանտոկրատոր»՝ «Ամենակալ» տիպը Քրիստոսին ներկայացնում է մինչև գոտկատեղը (հազվադեպ կարող է պատկերվել ամբողջ հասակով), օրինող աջ ձեռքով և Ավետարանը ձախ ձեռքում [նկ. 22-26]:<sup>313</sup> Բյուզանդիայում այն առաջանում է մոտավորապես IV-VI դարերում, իսկ ամենավաղ օրինակ կարող է համարվել Քրիստոս Ամենակալի VI դ. սրբապատկերը Սինայի Սբ Կատարինե վանքից: «Քրիստոս Պանտոկրատորը»՝ տեղադրված տաճարի ամենաբարձր հատվածում՝ տիրում է ամբողջ տարածության վրա՝ միավորելով հայրապետներին, մարգարեներին, առաքյալներին, եկեղեցու հայրերին, սրբերին, նահատակներին. բոլոր նրանց, ովքեր նախագուշակել էին եկեղեցու հաղթանակը: Նրա հսկայական կերպարը մարմնավորում է դեմիուրգի,

<sup>313</sup> Տես էջ 21, 23-24



Sati Vardanyan

# THE IMAGE OF JESUS CHRIST IN THE 20<sup>th</sup> CENTURY AND CONTEMPORARY ART OF ARMENIA

## RESUME

The divine beauty of Jesus Christ's image has been unchangeable in its perfection for about 2000 years. Nevertheless, different cultures, different nations and individuals interpreted the image of Jesus Christ in quite different ways. The representations of the Son of God reflected moral and aesthetic requirements of each particular period and followed the representational formulas existing within each artistic system and manner. The theme, which is discussed, has not become the subject of investigations yet. The unknown and scantily explored art works are appeared in a new light.

The research consists of an introduction, three subject chapters (the second and third chapters are divided into subsections, each of them shows the reflection of Jesus Christ image in painter's art with its significance and chronology), a conclusion, a list of used literature, and illustrations where the great part of photos, referring to the 20th century Armenian art, are for the first time done by the author.

In the 1st chapter "The tradition of Jesus Christ painting" from the first centuries of Christianity till the 20th century is briefly set forth. An important idea of the subject is presented there: the development of the image from an icon to a picture. The image of Jesus Christ in the world art, as well as Armenian medieval and modern period is presented.

In the 2nd chapter the image of Jesus Christ in the Armenian art of the first quarter of the 20th century is presented.

The third chapter refers to the image of Jesus Christ in the Armenian art beginning with the 1960s of the 20th century up to our days.

A comprehensive analysis is introduced:

descriptive, comparative, source studies, stylistic, iconographic, comparative-historical, iconological, technical-technological.

Armenia adopted Christianity as a state religion as early as in 301 AD. Religious iconography and the tradition of depicting Christ go back to the very beginning of Christian era. Medieval Armenian art, being a part of Eastern-Christian culture, was formed by the principles of Byzantine art as well as by national perceptions of the Christian art. A separate image of Jesus appears in Harich (6-7th centuries), Odzun (6-7th centuries), Aruch (7th century), Akhtamar (10th century) and in some frescoes and miniatures of the 12-16th centuries (figs. 1-5). Divine and human essence of Christ is mainly highlighted in the plot.

Absence of statehood, lasting violence of foreigners, especially Turks, and migration of the following centuries anticipated uniqueness of the Armenian art. From the 17th to the end of the 19th centuries the main characteristic feature of the Armenian church paintings was the joint manifestation of European Baroque and Iranian art. On the other hand, naive clarity of medieval, mainly folk, Armenian art was quite typical of it (fig. 6). Armenian masters, under the European influence, were trying to express anatomical structure and prospects.

The development of science and analytical approach to the perception of religion and reality in the second half of the 19th century, as well as motivated by E. Renan's ideology transformed the image of Christ. In artistic works Jesus was presented as a spiritual Preacher, historical and contemporary intellectual. Such interpretation was reflected in the art works of many European and Russian artists (Fritz von Uhde, Ivan Kramskoi, Nikolay Ge, Vasily Polenov).

Several Armenian painters working at the beginning of the 20th century such as Vardges Surenyants, Yeghishe Tadevosyan, Gevorg Bashinjaghyan, Arshak Fetvadjian got education at Russian and European art schools in the second half of the 19th century, so they became followers of this trend. The representations of Christ in their works are executed in academic, realistic or in impressionistic style. The art of these painters has not only closely interlaced with the culture of European countries but has also shown bright individuality and skill. They managed to create their own image of Christ, where the national meditation and traits of art perception

were also reflected (Vardges Surenyants "Came to me..." 1900, oil on canvas, 177x97 cm, Museums of the Mother See of Holy Etchmiadzin, fig. 7). The moral-psychological original interpretation of the image revealed the problems of vital importance of their time. Gospel themes are presented in documental-historical interpretation as a renovated mythological event (Yeghishe Tadevosyan, "Christ and Pharisees", sketch, 1919, oil, canvass on wood, 13x28 cm, Museum Estate named after V.D. Polenov, Polenovo, fig. 9). At the same time the contemporary tendencies which appealed to the taste of bourgeois society dictated creation of salon art works.

The works of the Armenian painters representing Christ do not follow the traditional depiction formulas accepted in the art of the Middle Ages and the 17th-19th centuries. These works though influenced by the European modern art stand out with their original approach to the subject, which is depicted enriched by new spiritual and national features.

The development of XX century Armenian art has its peculiarities conditioned by geographical and political factors. Thus, Armenian art were created in the territory of Eastern Armenia that was under Russia's rule, in Western Armenia, i.e., in various Armenian-populated centers in Turkey and, finally, in Armenian colonies of Russian Empire (Tiflis; Crimea; Lviv; Moscow; Saint Petersburg; New Nakhichevan; Astrakhan; Armavir), in Jerusalem, Egypt, France, the USA and elsewhere. Armenian artists working in various political-cultural surroundings bore the influence of the local culture and, on the other hand, were in touch with Armenians living in different countries, Armenian acting churches and Mother See of Holy Etchmiadzin due to which national image is always present in their art. Armenian painters were creating icons for the interior decoration of the church or its infrastructures: those were machine art works and mural paintings that were mainly sponsored by clergymen or secular wealthy people for church dedication.

It is necessary to state that, churches built in Armenian colonies were sometimes illustrated by foreign artists. For instance, the fresco of the senior altar of the Armenian cathedral of St. John the Baptist, built in the center of Paris, on Jean-Goujon street, in 1904 under Al. Mantashov's sponsorship: here the image of Christ Pantocrator surrounded by the symbols of four evangelists was created by the French painter Paul Leroy. Or the

mosaic composition of "Holy Trinity" in the domed cathedral of the Assumption of the Blessed Virgin in Lviv is done on the basis of the sketch created by Jozef Mehoffer in 1908, while "The Last Supper" and "Crucifixion", as well as, a number of other images created in the same cathedral are illustrated in 1927-1929 by Jan Henryk de Rosen and bear the peculiarities of European art and modern French literature (Joris-Karl Huysmans).

Under the circumstances of foreign rule and colonial oppression the Armenian Church remained the mouthpiece of the Armenian interest and had a certain role in cultural life. The tolerant position of the Armenian Church permitted to order the best Armenian and foreign painters works on spiritual themes. Though those works hadn't the mystery and meaning of medieval icons, nonetheless, the art of artists of Armenian origin that had certain fame in foreign countries was acceptable for Armenian clergymen.

The new art trends of the end of the 19th and early 20th centuries were also mastered by many Armenian painters. "The vision of Saint Gregory the Illuminator" by Ye. Tadevosyan (1901, oil on canvas, 136x146 cm, Museums of the Mother See of Holy Etchmiadzin, fig. 8) depicts the miraculous vision of the founder of the Armenian Church based on the story of the 5th century historian Agatangeghos. The painting reflects the aesthetic approaches typical to the symbolism widely spread in the European art of that time. The divine vision is expressed with artistic tools attitude typical to symbolism: a combination of various painterly techniques, methods, color hues and gradations, glaze and in passing the mystical aura. His "Crucifixion" (1918, oil on canvas, 96x61 cm, Museums of the Mother See of Holy Etchmiadzin) in crimson red conveys expressionistic tendencies.

The break-up of medieval traditions which started with the Renaissance and ended in the realistic paintings of the 19th century, transformed into avant-garde. It also reflected in the art works of Armenian painters. Hakob Gyurjyan though maintaining the boundaries of realism, conveys "monumentality and decorativeness" to the sculpture "The head of Christ" (1914, limestone, 97x43x51.5 cm, Yerevan, National Gallery of Armenia, fig. 10), to expressing a complex internal state of a strong-willed man.

In the 20s of the last century cubistic and

surrealistic trends of the European culture were reflected in the art of Yervand Kochar. In the picture "Vision. Christ and Mary Magdalene" (1924, oil on canvas, 130x81 cm, private collection, Yerevan, fig. 11) the artist created a new composition using the widespread iconographic plot of the Middle Ages and Renaissance (mostly known as "Noli me tangere"). Selecting the plot as "the base" for his picture Kochar settled a very bold problem – "to express the verges of reality and vision, perception of body and soul". For this purpose, he introduced the picture space metamorphosis effect, new facilities of light and shade, color modelling of the plane. The artist used not only symbolic subjects, gestures and mimicry of the personages but also elements of synthetic cubism (such as multifoliated oil painting, using canvas texture, newspaper pages, metal – ceramic and chess planes, geometric patterns, dots and lines). So in Yervand Kochar's picture nihilism of that time and psychoanalytic perception of the reality, which were dominant in the 10s and 20s of the 20th century, deprived the wonderful story of Mary Magdalene's vision of its primordial meaning.

After the establishment of Soviet power in Armenia (1920-1991) the tradition of depicting Christ gradually declined and almost died out, although it continued to develop in Diaspora. The image of Jesus regains the attention of Armenian artists only in the 1950-1960ss, after Khrushchev's "Thaw" and the re-evaluation of existing values within the Soviet society. Re-estimation of values took place in the result of which the image of Christ attracted the attention of Armenian artists. Minas Avetisyan, Mkrtich Kamalyan, Rudolf Khachatryan, Arto Tchakmaktchian, Sergey Parajanov, Artashes Hunanyan, Grigor Khanjyan, Alexander Grigoryan, Valentin Podpomogov and a number of other painters often appealed to Christian themes using a variety of artistic means in their pursuit for freedom (figs. 12-16). Loyalty and betrayal, victim and sacrifice, injustice and isolation – the moral issues which were timely in that period, were newly interpreted in Christ's image, in his life scenes. We should note that interpretations of tragic events committed by Turks against Armenians in 1915, newly sounded in the 1960s, are also associated with the image of crucified Christ (figs. 14, 15, 17). The heritage of these painters was a new perspective on human values and national issues.

Since the Independence of 1991, the Christian

religion together with values of democracy and freedom re-entered our society and consciousness. Many contemporary artists tried to reconsider and newly penetrate the idealistic image of Christ. The variety of different representations of Jesus in the contemporary Armenian art reflects the existence of divergent ideological trends and the impact of globalisation processes. Scepticism and disillusionment also re-emerge in some works in a quite obvious way (figs. 17, 18).

Motivated by the historical events and spiritual state of the Armenian nation in the 20th century, as well as contemporary art, it becomes apparent that Armenian sculptors and painters have expressed the internal state and essence of a contemporary man and even sometimes the essence of their own nature in the image of Christ. By individualizing and updating the image of Christ they tried to convey their eternal ideals of faith to people. Discussion of all those different images reveals the outlook of that epoch, fragmentation of faith, sometimes pessimism, egocentrism. It is important that all these artists tried to present a single, perfect personality, tried to see, comprehend, understand or resemble him, or to overcome their own imperfection (figs. 7-18).

Today with the necessity to adopt new national and unifying ideology the problem of ideal personality comes forward. The image of Christ embodying the absolute will, wisdom and love can become the centre of that ideology. The giant representation of Christ Pantocrator is worth mentioning in this context. It is painted on the cupola of a newly built church of St. John the Baptist in the town of Abovyan created by painters and deacon, Haik Azaryan in 2013 (fig. 19). In the interior space of St. John Church, the image of Christ has confirmed the victory of Christian religion with its absolute power and life-giving force, unearthly presence and wise calmness. The massive image of Christ is situated in the salient dome of the temple, at the height of 37 meters, with the diameter of 20 meters. Christ's massive image embodies creative pathos of Demiurge, Creator, Lord of the world.

Strictly forward looking image of the Savior has iconographic nature and implies the ritual function of praying while looking at the image. Iconic figures don't act; they exist in significant eternity. The principle of flatness and "inverse perspective" are formulated not on the visual perception of reality but, first of all, on the system of symbols and signs

which is brought to conformity with the intended image. The painter hasn't betrayed pictography of Christ Pantocrator where attempts of even the slightest movements are excluded. The external calmness here fully corresponds to the internal spiritual concentration.

The monumental size of the image, solemnity, magnificence, defined inner calmness and contemplation reminds of the images of Komnenos period of Byzantine art (second half of the 11th century - 1204). In this period the character of the image and artistic means in full harmony with each other, used to attract with their indisputable perfection.

Christ is depicted as a middle-aged man with long brown hair up to shoulders, not long (but also bisected) mustache and beard, with pretty, rightly proportioned, Greek-Armenian features and big light-brown oriental eyes. One can notice spiritual and mental tenderness in his features and facial expression. Divine superintendence, radiation, abundance of life-giving power penetrating from the image is obvious.

A notable theologian Pavel Florensky points out: "The Image is the manifestation of ontology. "The Image" is God's resemblance implemented in face thus that is God's evidence. Image (εἶδος, ἰδέα in Greek) means idea, contemplation of eternal sense, revelation of spiritual essence, heavenly prototype". Florensky believes that the purpose of icon is to take out consciousness into the sphere of spiritual world, display mysterious supernatural visions, and if one doesn't succeed in doing that, the icon gets merely material and archeological value".<sup>1</sup>

Hence, the image of Christ Pantocrator at the dome of newly erected church of St. John in Abovyan can indeed be considered as our spiritual triumph – outright and present-day glorification of Christian faith. In the respect of illustrations, it is well performed, high-quality work professionally implemented by the best contemporary iconographer Haik Azaryan with their God-pleasing talent and deep knowledge. Having been deprived of powerful principles of faith we gain inner peace once again under the supervision of Christ Pantocrator Church of St. John the Baptist as our soul and consciousness make communion with His wisdom, strong will and love.

<sup>1</sup> P. Florenski, *Iconostasis*. Moscow., "Mir Knigi" (Book world), "Literature", 2007, pp. 65-72.

# ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

## LIST OF THE USED LITERATURE AND RESOURCES

1. ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ, ՄԱՏԵԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԻ, ՄԱՍԷ, Հրատակութիւն Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան, 1994 – ՈՒՆԻԴ:
2. Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն/Աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 1983
3. Ադոնց Ն. Հայաստանի Ոսկեհանքը, Երևան, «ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ», 2006
4. Ադոնց Ն. Երկեր, հ. Ա, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 2006
5. Ադոնց Ն. Պատկերների խնդիրը, Երևան, «Երևանի համալսարանի հրատարակչություն», 2003
6. Ադոնց Ն. Հայոց եկեղեցու հազարվեցհարյուրամյակի նախօրեին //Հայաստանի Ոսկեհանքը, Երևան, «ՀԱՅԱԳԻՏԱԿ», 2006, էջ 135-144:
7. Աթանեսյան Գ. Քրիստոսի կերպարը Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործության մեջ//«Էջմիածին», ՄԱՍԷ, Մարտ (Գ), 2011. էջ 56-65:
8. Ալիշան Ղ. Երկեր (Բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագր. Ա.Շտիկյանի), Երևան, «Սովետ. գրող», 1981
9. Ալիշան Ղ. Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը: Երևան, «Հրազդան» ՍՊԸ, 2002
10. Աղասյան Ա. Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, «Ոսկան Երևանցի», 2009:
11. Աղասյան Ա. Շուշեցի մեծ քանդակագործը (Հակոբ Գյուրջյանի ծննդյան 125-ամյակի առթիվ) //Միջազգային գիտաժողով՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան», ԼՂՀ, հունիս 21-24, 2006, էջ 254-266:
12. Աղասյան Ա. Վարդգես Սուրենյանց //Նշանավոր ճեմարանականներ, պ. Բ, Ս. Էջմիածին, ՄԱՍԷ հրատ., 2009, էջ 405-417:
13. Աղասյան Ա., Հակոբյան Հ., Հասրաթյան Մ., Ղազարյան Վ. Հայ Արվեստի Պատմություն, Երևան, «Չանգակ-97», 2009
14. Անասյան Հ. Արգար թագաւոր //Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1959, էջ 2-18:
15. Աստվածաշնչական Հայաստան /Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ս. Մեսրոպ Մաշտոց Դպրատուն, Երևան, «Նոյան Տապան», 2005
16. Ավետիսյան Բ. Մկրտում Հովնաթանյանի արվեստը //«Էջմիածին» ամսագիր, ՄԱՍԷ, 1995, Յունուար, էջ 76-86:
17. Ավետիսյան Բ. XVII-XIX դարի առաջին կեսի հայ գեղանկարչությունը (ցուցահանդեսի կատալոգ), Երևան, Հակոբ Մեղապարտի անվ. պոլիգր. արտ. միավորում, 1992
18. «Արարատ», Պաշտոնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ, Վաղարշապատ, ՄԱՍԷ, 1899- 552 էջ, 1900- 632 էջ, 1901- 554 էջ, 1902- 1194 էջ, 1903- 784 էջ, 1904- 1114 էջ, 1905- 1138 էջ, 1906- 896 էջ, 1907-1130 էջ, 1911-1918 էջ:
19. Արշակ Ֆեթվաճյան //Տարագ, Թիֆլիս, 1912, № 10, էջ 265:
20. Արշակ Ֆեթվաճյան. Գեղանկար, գրաֆիկա: Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հավաքածու (հեղինակ՝ Չեմենյան Գ.), Երևան, «Հայաստանի ազգային պատկերասրահ» ՊՈԱԿ, 2008
21. Արտաշես Հովսեփյան /հեղինակ՝ Մ. Միքայելյան, Երևան, «Արեգ», 2007:
22. Բադալյան Վ. Վարդգես Սուրենյանց (1860-1921): Գրաֆիկա: Երևան, ՀԱՊ, 2010
23. Բաշինջաղյան Գևորգ, Երկեր. Երևան, «Հայաստան», 1966
24. Բաշինջաղյան Գևորգ, Ճանապարհորդական նոթեր, էսքիզներ, ֆելիետոններ, հոդվածներ: Երևան, «Հայպետհրատ», 1957
25. Բաշինջաղյան Գևորգ, Նկարչի կյանքից: Երևան, «Հայպետհրատ», 1950
26. Բոլատեան Օն. Զարեհ Պէօյիքեան //«Նավասարդ», Բուխարեստ, 1924, Ա հատոր, Ժ-ԺԲ պրակ, էջ 356-358:
27. Գայֆեջյան Վ., Սարգսյան Ա. Գևորգ Բաշինջաղյան. Երևան, «Հայպետհրատ», 1957
28. Գարտաշեան Ա. Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց Պատմութեան համար, Հ. Ա, Պատմութիւն Եգիպտոսի հայ եկեղեցիներու եւ Գերեզմանատուններու /Artashes Gartashian. - Գահիրէ, 1943.
29. Գրիգոր Խանջյան: 1926-2000: Գեղանկար և գրաֆիկա: Հայաստանի ազգային պատկերասրահի հավաքածու /հեղ. Վ. Գամաղելյան, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2006:
30. Գրիգոր Խանջյան, Ալբոմ /առաջաբանի հեղ. Նոննա Ստեփանյան, Երևան, «Գրաբեր», 2007:
31. Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան Ողբերգության, Տաղեր, Երևան, «Սովետական գրող», 1979
32. Գրիգորյան Պ. Վարդգես Սուրենյանց. Եկեղեցուն առնչակից հարցերի մասին //«Արվեստ», Երևան, 1991, № 5-6, էջ 71-81:
33. Գևորգ Բաշինջաղյան 150 (տեքստի հեղինակ Գասպարյան Ա.), Երևան, ՀԱՊ, 2007

287. Basmadjian K. Archag Fetvadjan // "L'orient illustré", Paris, 25/ VII. 1920, p.6.
  288. Christian Iconography in Modern and Contemporary Art // "IKON" 8-2015, Journal of Iconographic Studies, Volume 8, Rijeka, "Brepols Publisher" 2015.
  289. Denis M. Histoire de l'art religieux. Paris, Flammarion, 1939
  290. Denis V. L'art d'Occident des Catacombes à la fin du XVe siècle, Paris-Bruxelles, "Medens", 1965
  291. Der Nersessian S. La légende d'Abgar d'après un rouleau illustré de la bibliothèque Pierpont Morgan à New York // Bulletin de l'institut archéologique bulgare, t.X, Sofia, p. 98-106.
  292. Drawings of Armenian architecture. Archag Fetvadjan // The Building News, London, 3488, nov. 11. 1921, p. 292.
  293. Feuillet Maurice, Couserie d'un Amateur d'art le sculpteur Akop Gurdjan. // "Le Figaro Artistique", Paris, 9.4.25, p. 408-409.
  294. Gauthier Maximilien, Gurdjan. Edit. Les Gêmeaux, Paris, 1952
  295. Gombrich E. Ideals and Idols. Essays on values in history and in art. Oxford, Phaidon, 1979
  296. Kürkman G. Armenian painters in the Ottoman Empire (1600-1923). In two volumes, Istanbul, Matusalem publications, 2004
  297. Léonard E. A. Gurdjan, Statuaire. "Clarté, art et art décoratif". Bruxelles, n. 8, Août, 1936, p. 13-18.
  298. Millet G. Recherches sur l'iconographie de l'Evangile aux XIe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du mont Athos. Paris, Fontemoing et Cie E. de Boccard, 1916
  299. Modern American Painting. Time-Life Books, Alexandria, Virginia, 1977
  300. Morro Clement. Salon d'Automne. Ervand Kotcharian // "La Revue Modern des Arts et de la Vile", Paris, 1925, 15 Janver, p.10
  301. Noted artist compiles monumental work. Archag Fetvadjan // "Hairenik" weekly, Friday, desember 6, 1935, p. 1, 3.
  302. Pichard J. L'art sacré modern. Paris, B.Arthaud, 1953
  303. Regamey P.-R. Art sacré au XXe siècle? Paris, Éditions du Cerf, 1952
  304. Selig Raymond, De St. Hilaire Jules. Le Salon d'Automne. Ervand Kotcharian // "Revue du vrai et du beau", Paris, 1925, 10 Fevrier, p. 6.
  305. Scolari A.C. La Chiesa Di S. Bartolomeo Degli Armeni Di Genova // ATTI, Primo Simposio Internazionale Di Arte Armena (Bergamo, 28-30 Giugno 1975), p. 641-647.
  306. The Armenian Avant-Garde of the 1960s. Seventeen Fates. / text and compilation Ruben Angaladian, design Yevgeny Bolshakov, 2006.
  307. Thierry M. Monastères Arméniens du Vaspurakan // Revue des études Arméniennes, Nouvelle série, T:VI, Paris, p. 141-180.
  308. Thierry N. Et M., L'Église Saint - Grégoire de Tigran Honenc' à Ani (1215), Louvain-Paris, Peeters, 1993, p.179.
  309. Thomas F. O'Meara. Modern Art and the Sacred: The Prophetic Ministry of Alain Couturier, O. P. [www.spiritualitytoday.org/spir2day/863814omeara.html](http://www.spiritualitytoday.org/spir2day/863814omeara.html)
  310. Waldemar G. Kotchar et la peinture dans l'espace. Paris, Galerie Percier, 1966.
  311. Wilmerding J. Amerikan art. "The pelikan history of art", Published by Penguin books, "Kingsport", Tennessee, USA, 1976.
  312. Wolanska J. The Designs of Jozef Mehoffer for the Armenian Cathedral in Lvov (1907-1913): Circumstances, Sources of Inspiration and Execution // "Artibus et Historiae an Art Anthology", Konrad Oberhuber in memoriam, part II, "IRSA", no. 62 (XXXI), 2010, Crakow-Vienna, p.189-231.
  313. Wolańska J. Between the Romantic Vision of Joris-Karl Huysmans and Scholarly Scrutiny of Émile Mâle. Christian Iconography According to Jan Henryk Rosen (1891-1982) / Joanna Wolanska // "IKON" 8-2015, Journal of Iconographic Studies, Volume 8, "Christian Iconography in Modern and Contemporary Art". Rijeka, "Brepols Publisher" 2015. p. 177-192.
- Հայաստանի ազգային պատկերասրահի  
հուշածեղագրային բաժին.
- Գևորգ Բաշինջադյան..... Ֆ- 39:  
Հակոբ Գյուրջյան..... Ֆ- 50:  
Եղիշե Թադևոսյան..... Ֆ- 57:  
Վարդգես Սուրենյանց..... Ֆ-128:  
Երվանդ Քոչար..... Ֆ-141:  
Արշակ Ֆեթվադյան..... Ֆ-144:
- Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի  
թանգարան. նամակների ֆոնդ, «Նամակ Գարեգին  
Լևոնյանին», 25/ 9 XII, 32:
- Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող  
հիմնադրամի ֆոնդ (ՀՃՈՀ)  
Սամվել Կարապետյանի լուսանկարների հավաքածու

## ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ | LIST OF ABBREVIATIONS

- |                                               |                                           |
|-----------------------------------------------|-------------------------------------------|
| 1. <b>ՄԱՍԷ</b> - Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին     | 5. <b>ՏՊ</b> - Տրետյակովյան պատկերասրահ   |
| 2. <b>ՀՊԹ</b> - Հայաստանի Պատմության Թանգարան | <b>TG</b> - Tretyakov Gallery             |
| <b>HMA</b> - History Museum of Armenia        | 6. <b>ԵՊՀ</b> - Երևանի Պետական Համալսարան |
| 3. <b>ՀԱՊ</b> - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ | <b>YSU</b> - Yerevan State University     |
| <b>NGA</b> - National Gallery of Armenia      | 7. <b>Կտ., յուղ.</b> - կտավ, յուղաներկ    |
| 4. <b>ՊՌԹ</b> - Պետական Ռուսական թանգարան     | 8. <b>լուսն.</b> - լուսանկար              |
| <b>SRM</b> - The State Russian Museum         | 9. <b>դ.</b> - դար   <b>ս.</b> - century  |

# ՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

## LIST OF PICTURES

Կազմը՝ Վարդգես Սուրենյանց «Անձեռակերտ Դաստառակ», 1900, կտ., յուղ., 46x62, Երևան, ՀԱՊ

Cover: Vardges Surenyants "Mandylion", canvas, oil painting, Yerevan, NGA

Տիտղոսաթերթը՝ «Քրիստոս Ամենակալ», Աբովյան քաղաքի Սբ Հովհաննես եկեղեցու գմբեթի որմնանկար, 2013, հեղ. Հայկ Ազարյան  
Title page, Christ Pantocrator on the Dome of the St. John the Baptist Church in the town of Abovyan, painter Hayk Azaryan

1. Ռոմեո Ջուլիակյան, «Գրիգոր Նարեկացի» մեդալ, ավերս, 1991  
Romeo Julhakyan "Grigor Narekatsi" medal, averse
2. «Մուտք Երուսաղեմ», Հերոմ Բ արքայի Ճաշոց, 1286, Կիլիկիա, Երևան, Մատենադարան № 979  
"Entry into Jerusalem", Palm-Sunday of King Hetum II, Cilicia, Yerevan, Matenadaran
3. Արտաշես Հովսեփյան, «Նիկողայոս Ադոնց», 1989, բազալտ, ք. Սիսիան  
Artashes Hovsepyan. "Nicholas Adontz", basalt, town of Sisian
4. Հայ արվեստագետներ. Ավետիք Իսահակյան, Հովհաննես Թումանյան, Գևորգ Բաշինջաղյան, Ղազարոս Աղայան, Վրթանես Փափազյան, Կոմիտաս, Արշակ Չոպանյան, լուսանկար, 1908, Թիֆլիս  
Armenian artists: Avetik Isahakyan, Hovhannes Tumanyan, Gevorg Bashinjaghyan, Ghazaros Aghayan, Vrtanes Papazyan, Komitas, Arshak Chopanyan, Photo, Tbilisi
5. Գագիկ Ստեփանյան, Գարեգին Նժդեհի հուշարձանը Երևանում, 2016, հատված  
Garegin Stepanyan, Monument of Garegin Nzhdeh in Yerevan, fragment
6. Գրիգոր Խանջյան, «Վազգեն Վեհափառի դիմանկարը», «Հայոց այբուբենը» գորելենի էսքիզ, 1981, ստվ., պաստել, 70x90, ընտանիքի սեփականություն  
Grigor Khanjyan, "The Portrait of Vazgen the Catholicos", "The Armenian Alphabet", sketch of a tapestry, cardboard, pastel, property of the family

7. Հակոբ Գյուրջյան, «Գարեգին Հովսեփյան», 1935, գիպս, ՀԱՊ  
Hakob Gyurjyan, "Garegin Hovsepyan", gypsum, NGA
8. «Միջնադարյան հայ մտածողներ» Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի շենքի արտաքին հարդարանքի մի հատված, ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյան, 1960-ականներ  
"Armenian Medieval Thinkers", a fragment of exterior decoration of the building of Matenadaran named after Mesrop Mashtots, 1960s, architect Mark Grigoryan
9. Արա Սարգսյան, «Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց», 2002, բրոնզ, ԵՊՀ գլխավոր մասնաշենքի առջև  
Ara Sargsyan, "Sahak Partev and Mesrop Mashtots", bronze, in front of the Main Building of YSU
10. Լևոն Թոքմաջյան, «Տագնապ», 2011, Էջմիածին: 1915 թվականի Մեծ Եղեռնի զոհ դարձած հայ նշանավոր մտավորականների խմբաքանդակը: Ձախից աջ՝ Գրիգոր Ջոհրապ, Սիամանթոյի մայրը, Սիամանթո, Երուխան, Տիրան Չրաքյան (Ինտրա), Կոմիտաս, Թվկատինցի, Դանիել Վարուժան, Ռուբեն Սևակ, Ռուբեն Ջարդարյան  
Levon Tokmajyan "Alarm", Etchmiadzin. A group of famous Armenian intellectuals who became victims of the Armenian Genocide in 1915. From left to right: Grigor Zohrap, mother of Siamanto, Siamanto, Yerukhan, Tiran Chakyan (Intra), Komitas, Tlkatintsi, Daniel Varuzhan, Ruben Sevak, Ruben Zardaryan
11. Անհայտ հեղինակ, Տապանաքար, XIX դ. վերջ - XX դ. սկիզբ, հին Գորիս, լուսանկ.՝ Արման Նալբանդյան  
Unknown author, Gravestone, late XIX - early XX, Old Goris, Photo by Arman Nalbandyan
12. Քրիստոնեական խորհրդանշաններ. ձուկ և խարիսխ, Անտոնիայի տապանագիր, IV դ., Հռոմ, Դոմիցիլայի կատակոմբներ  
Christian symbols: fish and anchor, Antonia's epitaph, IV c., Rome, Catacombs of Domitilla
13. «Բարի հովիվը և խաղող հավաքող հրեշտակները», մարմարյա որմնաքանդակ, 350, Հռոմ, Վատիկանի թանգարան  
"The Kind Shepherd and the Grape Harvesting Angels", marble fresco, Rome, Museum of Vatican

497. Վազգեն Բաժբեուկ-Մելիքյան, «Քրիստոս», 2001, կղլաժ, 118x93, նկարչի ընտանիքի սեփականություն  
Vazgen Bazhbeuk-Melikyan, "Christ", collage, property of the artist's family
498. Աննա Հարությունյան (ծնվ. 1976), «Աշխարհի յոթ խորհրդանիշները», 2002, խառը տեխնիկա, կտավ, 300x300, հեղինակի սեփականություն  
Anna Harutyunyan, "Seven Symbols of the World", mixed technique, canvas, author's property
499. Աննա Հարությունյան, «Աշխարհի խաչելությունը», 2010, խառը տեխնիկա, կտավ, 300x130, հեղինակի սեփականություն  
Anna Harutyunyan, "World's Crucifixion", mixed technique, canvas, author's property
500. Գևորգ Փոլադյան (ծնվ. 1978) «Քրիստոս Ամենակալ», 2016-2018, որմնանկարներ Կիևի Սբ Նահատակաց Մատուռ  
Gevorg Poladyan, "The Almighty Christ", frescos, St. Martyrs Chapel, Kiev
501. Գևորգ Փոլադյան, «Խորհրդավոր ընթրիք»  
Gevorg Poladyan, "The Last Supper"
502. Գևորգ Փոլադյան, «Սբ Դաստառակ»  
Gevorg Poladyan, "St. Mandylion"
503. Գևորգ Փոլադյան, «Մկրտություն»  
Gevorg Poladyan, "Baptism"
504. Գևորգ Փոլադյան, «Աերումն Դժոխց եւ Յարութին Տեառն», 2017, սրբապատկեր, "Interparliamentary Assembly on Orthodoxy" կազմակերպության սեփականություն  
Gevorg Poladyan, "Destruction of Hell and Resurrection of Lord", icon, property of "Interparliamentary Assembly on Orthodoxy" organization
505. Արմեն Ղազարյան (ծնվ. 1964) «Հայրոսի աղջկա հարությունը», 1991, կտ., յուղ., 34x44, նկարչի սեփականություն  
Armen Ghazaryan, "The Resurrection of the Daughter of Jairus", canvas, oil, artist's property
506. Արմեն Ղազարյան, «Մկրտություն» 2000, կտ., յուղ., խառը տեխնիկա, մասնավոր հավաքածու, 50x60  
Armen Ghazaryan, "Baptism", canvas, oil, mixed technique, private collection
507. Արմեն Ղազարյան, Խորհրդավոր ընթրիք», 2017, փայտ, յուղ., 150x80, նկարչի սեփականություն  
Armen Ghazaryan, "The Last Supper", wood, oil, artist's property.
508. Միքայել Հարությունյան (ծնվ. 1997), «Հիսուս» 2018, կտ., յուղ., 80x60, մասնավոր հավաքածու  
Mikayel Harutyunyan, "Jesus", canvas, oil, private collection
509. Զավեն Արշակունի (1932-2012) «Ծաղկազարդի կիրակին», 2004, կտ., յուղ., 70x90, մասնավոր հավաքածու Սանկտ Պետերբուրգ  
Zaven Arshakuni, "The Palm Sunday", canvas, oil, private collection, Saint Petersburg
510. Արամայիս Մխիթարյան, (ծնվ. 1962), «Գեթսեմանի Աղոթքը», 2014, կտ., յուղ., 160x140, Սբ Էջմիածին, Վեհարան  
Aramayis Mkhitryan, "Prayer in Gethsemane", canvas, oil, St. Etchmiadzin, Patriarchate
511. Արամայիս Մխիթարյան, «Հիսուսի Երկրորդ Գալուստը» 2012, կտ., յուղ., 175x137, Սբ Էջմիածին, Վեհարան  
Aramayis Mkhitryan, "Second Coming of Jesus", canvas, oil, St. Etchmiadzin, Patriarchate
512. Արամայիս Մխիթարյան, «Խորհրդավոր Ընթրիք», 1996-2000, խառը տեխնիկա (յուղաներկ և կղլաժ կտավի վրա), 240x675, նկարչի սեփականություն  
Aramayis Mkhitryan, "The Last Supper", mixed technique, (oil painting and collage on canvas), artist's property
513. Տիգրան Բարխանյան (ծնվ. 1974), «Խորհրդավոր ընթրիք», 2002, 230x200, ՄԱՍԸ, Վեհարան  
Tigran Barkhanajyan, "The Last Supper", MSHE, Patriarchate
514. Հաղթանակ Շահումյան (ծնվ. 1944), «Լույսն Արարատի», 2015, Թուղթ, չինական թանաք, ջրաներկ, խառը տեխնիկա, 64x46, նկարչի հավաքածու  
Haghtanak Shahumyan, "The Light of Ararat", paper, Chinese ink, watercolour, mixed technique, artist's collection
515. Գարեգին Դավթյան (ծնվ. 1954) «Խաչված Քրիստոս», 2005, բրոնզ, 62x37x12, մասնավոր հավաքածու  
Garegin Davtyan, "Crucified Jesus", bronze, private collection
516. Ալբերտ Ավետիսյան, (ծնվ. 1949), «Խաչելություն», 1994, բրոնզ, քար, բարձրությունը՝ 70 սմ, մասնավոր հավաքածու, Հայաստան  
Albert Avetisyan, "Crucifixion", bronze, stone, height 70 sm, private collection, Armenia
517. Հայկ Ազարյան (ծնվ. 1973), «Ամենակալ Քրիստոս», Աբովյան քաղաքի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, 2013, բարձրությունը՝ 37 մ, պարագիծը՝ 20 մ  
Haik Azarian, "Christ Pantocrator", Church of St John the Baptist, Abovyan, 2013 (height 37 m, diameter 20 m)
518. Հայկ Ազարյանը Բուխարեստի Սբ Պողոս-Պետրոս ուղղափառ եկեղեցում աշխատելիս  
Hayk Azaryan while working at St. Paul and Peter Orthodox Church in Bucharest
519. Հայկ Ազարյան, «Ամենակալ Քրիստոս», Աբովյան քաղաքի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, 2013, հատված  
Haik Azarian, "Christ Pantocrator", Church of St John the Baptist, Abovyan, 2013, fragment
520. Հայկ Ազարյան, «Ամենակալ Քրիստոս», Աբովյան քաղաքի Սբ Հովհաննես եկեղեցի, 2013  
Haik Azarian, "Christ Pantocrator", Church of St. John the Baptist, Abovyan, 2013 (height 37 m, diameter 20 m)
521. Հայկ Ազարյան, «Քրիստոս Ամենակալ», 2018, որմնանկար ՌԴ Արմավիր քաղաքի Վերափոխումն Սբ Աստվածածնի հայկական եկեղեցում  
Haik Azarian, "Christ Pantocrator", The mural painting of The Armenian Church of Assumption of St. Mary in Armavir, RF

SATI VARDANYAN

Doctor of Philosophy (Ph.D) in Arts, Associate Professor

# THE IMAGE OF JESUS CHRIST

IN THE 20th CENTURY AND  
CONTEMPORARY ART OF ARMENIA



Ս Ա Թ Ե Ն Ի Կ Վ Ա Ր Դ Ա Ն Յ Ա Ն  
արվեստագիտության թեկնածու, դոցենտ

## ՀԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԿԵՐՊԱՐԸ

XX ԴԱՐԻ ԵՎ  
ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ

Հայոց լեզվի խմբագիրներ՝

բանասիր. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

**Ալբերտ Մակարյան**

**Գալյա Հովհաննիսյան**

Սրբագրիչ՝

**Քրիստինե Սարգսյան**

Թարգմանիչ՝

պատմ. գիտ. թեկն.

**Գևորգ Հարությունյան**

Համակարգչային ձևավորումը՝

**Ալվարդ Օհանջանյանի**

**Արաբո Սարգսյանի**

Editors of Armenian:

Doctor of Philology, Professor

**Albert Makaryan**

**Galya Hovhannisyan**

Proofreader:

**Kristine Sargsyan**

Translator:

Doctor of History (Ph.D)

**Gevorg Harutyunyan**

Computer design:

**Alvard Ohanjanyan**

**Arabo Sargsyan**

**ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ**

Երևան, Դ. Մալյան 43  
հեռ.՝ (374 10) 520 848  
[www.editprint.am](http://www.editprint.am)  
[info@editprint.am](mailto:info@editprint.am)



**EDIT PRINT**

43 D. Malyan str., Yerevan  
Tel.: (374 10) 520 848  
[www.editprint.am](http://www.editprint.am)  
[info@editprint.am](mailto:info@editprint.am)